

RECENZII

GRGA NOVAK, *Prehistorijski Hvar, Grabčeva spilja (Prehistoric Hvar. The Cave of Grabak)*, Zagreb, 1955, 381 p. in 4° + CCLXXVIII pl., dintre care 32 în culori, și 81 + 8 figuri în text. Ed. Acad. Iugoslave de Științe și Arte.

Peștera Grabak din insula Hvar (Lesina) de pe coasta Dalmației, cunoscută de multă vreme și în care s-au făcut de mult cercetări și sondaje sporadice, a format obiectul unor săpături sistematice începând din anul 1936, conduse de autorul acestui volum, acad. Grga Novak, care a cercetat cu stăruință și multe alte insule ale coastei dalmatine, descoperind nenumărate resturi din vremea comunei primitive și din epocile mai târzii.

Prin săpăturile sistematice începute în 1936 și continuate în anii 1937, 1939, 1947, 1949—1950 și 1952 a fost cercetată o bună parte din cuprinsul peșterii, evitându-se acea parte din peșteră în care diferite săpături mai vechi, distrugerii etc., tulburaseră stratul de cultură. În afară de resturi sporadice mai târzii, întregul strat de cultură din peșteră aparține neoliticului. Suprafața peșterii a fost împărțită în carouri (probabil de 1 m², deși în text nu se precizează acest lucru, iar planurile publicate sînt toate lipsite de indicația scării la care au fost reduse) și o parte însemnată a fost săpată. Deși opera este voluminoasă, autorul nu descrie toate rezultatele săpăturilor, ci numai o parte din ele.

După o scurtă introducere, autorul face în cap. I un istoric al coastei răsăritene a Adriaticii pînă la sosirea coloniștilor eleni, trecînd apoi în revistă diferitele mențiuni istorice în legătură cu aceste evenimente și cu diversele legende antice privind această problemă. Urmează apoi o listă a descoperirilor de obiecte de piatră și de cupru și a aceloră din epoca bronzului și a fierului făcute pe teritoriul insulei Hvar și al altor citorva insule vecine și pe coasta apropiată. În cap. II — după un scurt istoric al cercetărilor din insula Hvar — sînt descrise săpăturile din 1936 și 1937. În cap. III, intitulat *Problemele și cronologia descoperirilor*, sînt amintite rezultatele săpăturilor din unele carouri cercetate în 1947, socotite de autor drept cele mai caracteristice atît din punct de vedere stratigrafic cît și din alte privințe, fiind discutate problemele legate de diferitele specii ceramice și de decorul lor, făcîndu-se comparații cu materiale înrudite sau asemănătoare. În cap. IV—VII sînt trecute în revistă în chip detaliat descoperirile dintr-o serie de carouri săpate în 1947, deși ar fi fost desigur preferabil ca această descriere a materialelor să fie făcută înainte de discuțării problemelor legate de descoperirile făcute. Cap. VIII conține o descriere detaliată a celor peste 30 de planșe în culori, iar în cap. IX sînt descrise sumar unelele de piatră și de os, o brățară de cupru, oasele umane și scoicile. În cap. X sînt publicate analizele resturilor osteologice (umane și animale) și ale faunei marine descoperite în săpături, iar în cap. XI, M. Karsulin

dă un detaliat studiu asupra compoziției, structurii și tehnologiei ceramicilor neolitice descoperită în peșteră.

Firește, fiind seama de amploarea descoperirilor și a discuțiilor (textul în l. croată cuprinde 294 pagini, iar textul englez 60 pagini cu titlu, așa încît este vorba de a traduce a textului croată, nu de un rezumat), va trebui să ne rezumăm în această dare de seamă la semnalarea caracterelor principale ale descoperirilor și la concluziile autorului, fără a putea intra în prea multe detalii. Lăsînd la o parte problema colonizării grecești a coastei răsăritene a Adriaticii — care nu este legată în nici un fel de descoperirile din peștera Grabak —, amintim că, în fapt, din întreaga suprafață de circa 300 m² a peșterii, au fost săpați sistematic circa 90 m². Fundul peșterii nefiind plat, depunerile stratului de cultură nu au o grosime unitară, uneori avînd mai puțin de 2 m adîncime, dar altele ajungînd pînă la mai mult de 3 m. În carourile CD-6,7 pe care autorul le socotește caracteristice, au fost identificate 7 straturi, numerotate de jos în sus de la I la VII.

Ultimul strat (VII) cuprinde depuneri stalagmitice, iar penultimul (VI) resturi de oase de animale sălbatice și domestice, precum și fragmente ceramice dintre care unele din epoca fierului. În stratul V sînt deosebite două nivele: în cel superior (b) resturile ceramice sînt relativ numeroase (mai ales spre baza nivelului), iar în cel inferior (a), constituit de un strat relativ compact, s-au găsit numai rare fragmente ceramice primitive și oase de animale. Stratul IV conține din ce în ce mai multe resturi ceramice, majoritatea primitive; cîteva fragmente decorate sînt puse de autor în legătură cu ceramica Vučedol-Mondsee. În stratul III se găsesc foarte puține fragmente ceramice primitive, nedecorate, precum și oase de animale și diferite scoici. Stratul II este absolut steril din punct de vedere arheologic; în schimb stratul I — acela de la bază — este cel mai bogat și în același timp cel mai important prin conținutul său ceramic; în anumite carouri s-au putut

distinge aci chiar trei nivele deosebite. Descoperirile din acest strat sînt de altfel cele mai importante, ele reprezentînd ceea ce autorul numește *cultura Hvar*.

Ceramica din acest strat — mai numeroasă decît în toate celelalte straturi — este împărțită de autor în trei categorii: 1) ceramică grosolană; 2) ceramică relativ bună, bună și chiar excelentă, numai rareori pictată cu o singură culoare; 3) ceramică pictată.

Decorul ceramicii incizate din stratul inferior este considerat de autor destul de variat: linii paralele, linii paralele întretăiate perpendicular de alte linii, zig-zag «negativ» între linii incizate, triunghiuri hașurate etc. Spirala nu apare în cel mai de jos nivel al acestui strat, ci numai începînd din al doilea nivel. În vederea stabilirii comparațiilor pentru diferitele motive ornamentale, autorul se referă pe larg la decorul ceramicii străvechi din numeroase regiuni vecine sau îndepărtate (Egeea, Asia, Egipt, Europa Centrală, nordul Europei etc.), menționînd uneori și descoperiri de pe teritoriul țării noastre. După Novak, motivul triunghiurilor hașurate are o origine sudică, nu nordică, ajungînd la Hvar sub influențele venite din Egeea și Creta, iar decorul liniilor întretăiate are o origine și mai îndepărtată, găsindu-se chiar la Ubaid.

În ceea ce privește spirala, autorul pornește de la premisa că acest motiv este cunoscut în Egipt cu 2000 de ani înainte de apariția lui în Europa. Între Ciclade și insulele Dalmației (și în special Hvar) există sigur legături după primul contact stabilit între Hvar și cercul tesalic Sesklo-Dimini — după cum dovedește decorul unora dintre fragmentele incizate din insula Paros, perfect similar aceluia găsite pe multe fragmente de la Hvar. Autorul menționează și faptul că atât la Paros cît și la Hvar-Grabak se folosește incrustația albă în decorul incizat, dar acest lucru nu poate fi considerat un argument hotărîtor, deoarece incrustația cu alb este destul de comună în neolitic în foarte multe regiuni. Merită să fie semnalat și aci decorul incizat de pe

un fragment (pl. CXCIV) pe care autorul îl consideră reprezentarea unei corăbii cu pînzele întinse, dar pe care prof. Korošec de la Ljubljana, privind fragmentul răsturnat, îl socotește reprezentarea unui elefant. De fapt nici una dintre aceste două interpretări nu poate fi considerată sigură, dar recunoaștem că aceea a acad. Novak este mai plauzibilă, deoarece în cazul reprezentării unui elefant n-ar fi existat nici un motiv pentru ca picioarele acestuia să fie hașurate cu linii întretăiate, pe cînd pentru indicarea unor pînze întinse procedeul nu ar avea nimic curios.

În ceea ce privește ornamentarea pictată, atît aceea cu motive spiralice, cît și aceea conștînd din alte motive, autorul afirmă că ea nu are nici o legătură cu ceramica pictată de la Cucuteni, nici din faza A nici din faza B, atît învelișul cît și culorile cu care se pictează fiind diferite. În linii generale socotim că G. Novak are dreptate — și în special în privința culorilor folosite pentru înveliș și pentru pictarea motivelor, deși unele dintre spiralele de la Hvar au anumite legături vagi cu acelea cucuteniene, iar altele amintesc de unele spirale de la Starčevo. Tonalitatea generală a culorilor, atît a acelor folosite pentru înveliș, cît și a acelor cu care s-au trasat motivele, este însă într-adevăr diferită. În schimb, cîteva fragmente pictate de la Hvar sînt identice cu unele din grupa B3β de la Sesklo-Dimini și autorul le socotește de-a dreptul *importate* din Tesalia, deoarece au o serie de elemente comune: compoziție, metodă de aplicare și distribuirea culorilor. Aceste piese permit autorului să stabilească și un sincronism între stratul cel mai vechi din peștera Grabak și faza Dimini a neoliticului tesalian. De altfel, în afară de această ceramică tricromă, el stabilește analogii și între ceramica pictată cu alb pe învelișul galben deschis sau roșcat de la Grabak și ceramica similară din neoliticul grecesc.

Concluziile formulate de autor se pot rezuma în felul următor, deși într-o anumită privință pare a exista o oarecare contradicție:

Ceramica incizată de la Hvar s-ar fi dezvoltat cu totul independent la început și puțin mai tîrziu a primit spirala (p. 330; dar cu două pagini mai înainte — p. 328 — se afirmase că ceramica aceasta s-a dezvoltat sub influențe încă neprecizabile dinspre sud-est, venite pe mare). Din aria Egeii a venit pe calea mării cunoașterea ceramicii pictate, iar de la Sesklo-Dimini ceramica tricromă cu decor spiralic, însă tot pe calea maritimă, nu pe uscat. Pe baza acestor elemente, locuitorii insulei Hvar au dezvoltat o cultură proprie, sub influența Egeii. Este cu totul improbabil ca cultura Cucuteni-Tripolje să fi influențat cultura Hvar sau să fi fost influențată de aceasta — fiind probabil că ambele au fost influențate de aceeași sursă sau de una vecină, cum ar fi de pildă aria tesaliană în general. Nici cu culturile Vinča, Butmir, Starčevo, Bubany sau cu cultura bulgară a ceramicii pictate (ordinea enumerării acestora aparține autorului), cultura Hvar nu a avut nici o legătură. Atît ceramica incizată cît și aceea pictată de la Hvar — venită din regiunile din jurul Egeii, pe calea mării — își au originea în orient. Asemenea ceramică s-a dezvoltat în Egeea, de unde pe calea mării și pe văile rîurilor a pătruns în Peninsula Balcanică și în regiunile Dunării, Tisei și Tripolje. De altfel autorul admite și influențe și contacte pe Marea Neagră, teorie formulată mai de mult și de alți autori, dar care nu se sprijină pe nici un fapt real.

Lipsa spiralei din cele mai vechi straturi ale culturii Sesklo nu îl face pe autor să renunțe la părerea că spirala este totuși de origine sud-orientală, deoarece socotește că în Tesalia spirala a putut veni și mai tîrziu dintr-un alt centru care s-a dezvoltat sub influența Orientului — centru deocamdată necunoscut —, sau chiar direct din Egipt în Egeea. De aceea cultura neolitică de la Hvar a fost introdusă aci din aria culturală a Egeii, pe calea mării Adriatice. Purtătorii acestei culturi nu erau indoeuropeni, deoarece aceștia au venit pe insula Hvar abia la începutul mileniului II, nimi-

cindu-i pe vechii locuitori și cultura lor, fără ca totuși să se așeze și ei în peștera. Cît privește resturile din straturile superioare, ele dovedesc legături cu ceramica slavonă, cu Mondsee și cu Pannonia, găsindu-se și cioburi din epoca bronzului.

O altă problemă discutată pe larg atît de autor, cît și de colaboratorul său care a studiat din punct de vedere tehnic ceramica, este aceea a materiei prime folosite pentru culorile picturii ceramicii din stratul inferior. În timp ce unele vase sînt pictate cu ocră de diferite nuanțe, altele au fost pictate cu cinabru (HgS), ceea ce dovedește posibilitatea unor legături cu regiunile de coastă unde se găsește acest minereu (Istria, Dalmația și Muntenegru). Din punct de vedere al tehnicii de pictare a vaselor, constatarea aceasta ar dovedi că vasele pictate cu cinabru ar fi fost decorate *după* ardere, deoarece această substanță este inflamabilă la o temperatură relativ joasă (la circa 500°). De altfel cinabru conținînd mercur, vasele pictate cu el nu puteau folosi decît pentru cult. Tocmai de aceea autorul socotește că o populație cu o cultură atît de dezvoltată nu a putut locui în peșteri, așa încît peștera Grabak trebuie socotită un loc de cult.

•

Fără îndoială că publicarea și studierea materialelor descoperite în peștera Grabak de pe insula Hvar reprezintă o contribuție însemnată la studiul neoliticului din Peninsula Balcanică, mai ales că pînă de curînd cultura Hvar era necunoscută¹. Ținînd seama de faptul că diferitele elemente de legătură merg toate spre sud-est, concluziile autorului în ceea ce privește originea culturii și influențele exercitate par destul de verosimile în linii generale. S-ar putea reproșa însă autorului că în căutarea analogiilor pentru stabilirea originii diferitelor motive ornamentale nu ține întotdeauna seama de posibilitatea legăturilor precon-

zate — și chiar de necesitatea acestora —, deoarece unele dintre motivele decorative sînt simple și comune, așa încît nu este nevoie să ne gîndim la o filiație monogenetică și în același timp foarte îndepărtată a lor. Dimpotrivă, atunci cînd este vorba de motivul spiralei, Novak admite două centre deosebite de răspîndire, unul în Europa Centrală (ceramica liniară) și al doilea în Egipt, socotind — așa cum am mai spus — că la Hvar acest motiv a ajuns, ca și tehnica pictării vaselor, țînspre sud, prin intermediul Egeii. Fără îndoială că — de vreme ce în cultura Hvar nu există elemente de legătură organică cu nici una dintre culturile contemporane sau mai vechi din Europa Centrală și de centrul-est — concluzia autorului în ceea ce privește originea spiralei la Hvar poate părea pluzibilă. Nu tot același lucru se poate spune însă despre încercarea de explicație dată pentru prezența spiralei în cultura neolitică tesaliană, unde acest motiv nu apare decît începînd cu faza Dimini, strîns legată, după părerea aproape tuturor cercetătorilor de unele manifestări similare sau înrulate dintr-o regiune vecină sau mai îndepărtată de la nord de Tesalia, chiar dacă pîșini specialiști mai admit astăzi legături organice directe între Carpați și Tesalia. Desigur însă că într-o problemă încît destul de controversată cum este aceasta și ținînd seama de numeroasele lacune din informația noastră, nu ne putem aștepta încă la o soluție unanim acceptată și ca atare definitivă. Putem nădăjdui însă că cercetările viitoare în întreaga arie balcanică vor înlătura unele dintre lacune și în felul acesta ne vor pune la dispoziție date mai numeroase pentru a ne putea apropia de o mai justă înțelegere a tuturor fenomenelor culturale ale neoliticului din această parte a Europei.

De altfel lămurirea cronologiei diferitelor culturi va juca și ea un rol notabil în concluziile noastre în această privință. Socotind că analogiile ceramicii încizate de la Grabak «pot fi găsite de la Harappa pînă la Rössen», autorul conchide că nu

¹ Ulterior cultura Hvar a fost identificată și în alte puncte (de pildă la Lisičići, Bosnia-Herțegovina).

se poate • determina data celui mai de jos strat de la Grabak, deoarece modele, legături și moșteniri au putut exista încă din timpurile predinastice și neolitice din Egipt, Ur și Mohendjo-Daro, pînă la Butmir, Vinča și Vučedol » (p. 322). Această concluzie negativă este însă în parte și rezultatul faptului că diferitele comparații făcute de autor nu sînt întotdeauna strict metodice, căci nu țin seama (după cum am mai arătat) de *posibilitatea* însăși a unor legături organice între diferitele regiuni și culturi. În ceea ce ne privește, socotim că piesele considerate de autor drept importate din zona Dimini constituie totuși un element destul de bun pentru datarea stratului inferior de cultură din peștera Grabak. Bineînțeles însă că lămurirea problemelor cronologice este legată în bună măsură de examene numeroase cu metoda C 14, privind toate culturile și toate regiunile, tocmai pentru că datele obținute pentru culturile neolitice ale Europei Centrale par prea vechi față de datele acceptate în genere pentru neoliticul din Grecia și din Egeea și pentru eneoliticul din Asia Mică.

Un punct de sprijin în stabilirea legăturilor culturale l-ar fi putut avea autorul și prin studierea formelor vaselor de la Grabak. Dar deși se prezintă un mare număr de profile și de reconstituiri de forme ceramice, acestea nu sînt luate în considerație la studierea legăturilor cu celelalte culturi, desigur tocmai pentru că, după cum arată în introducere, se va ocupa ulterior cu « tipologia și cu ornamentarea ceramicii », atunci cînd va publica întregul material descoperit în săpăturile sale, în acest volum referindu-se la fragmentele ceramice descoperite în unele carouri. Totuși chiar așa stînd lucrurile, cred că avem dreptul să ne exprimăm rezerve asupra faptului că pe baza unor fragmente — cu totul insuficiente după părerea noastră — se propun reconstituiri de forme care de cele mai multe ori nu par a se sprijini pe elemente concrete. Din această pricină se ajunge de altfel la un număr relativ mare de forme și mai ales de variante. Nu stăruim totuși

în această privință, tocmai pentru că trebuie să așteptăm studiul ulterior al ceramicii, în care poate vom găsi justificarea acestor reconstituiri. De altfel, în ultimele rînduri ale introducerii, autorul arată că « părerile exprimate în acest studiu nu trebuie considerate în nici un caz drept concluzii finale », întrucît este convins că multe dintre problemele tratate sînt prea complicate pentru a se putea formula asemenea concluzii. Acest lucru va fi făcut după ce se vor publica toate rezultatele săpăturilor din peștera Grabak, ale acelora din peștera Pokrivenik și din alte locuri din aceeași insulă Hvar, ca și ale cercetărilor proprii dintr-o serie de insule vecine și din peninsula Pelješac. De aceea este clar că nici noi nu putem discuta acum mai pe larg diferitele probleme puse de descoperirile din peștera Grabak.

Ținînd seama însă de abundența resturilor arheologice (în special ceramice) și de grosimea stratului de cultură, nu împărlășim părerea autorului potrivit căreia în peștera Grabak ar fi fost numai un loc de cult, ea nefiind propriu-zis locuită. Deoarece s-au găsit și resturi de vetre și diferite alte obiecte, este mai probabil că peștera a folosit tocmai pentru locuire destul de intensă, nefiind de altfel singura peșteră locuită în neolitic.

Înainte de a încheia, se cuvine să menționăm excepționalele condiții grafice în care este prezentat acest volum, mulțimea planșelor și a desenelor (chiar dacă vreo câteva dintre fotografiile publicate nu sînt suficient de clare). În orice caz, pentru carourile studiate în acest volum, ilustrația este completă, pe cele peste 200 de planșe fiind reproduse mai bine de o mie de fragmente ceramice. În așteptarea publicării celorlalte rezultate ale săpăturilor și cercetărilor acad. Gr. Novak, materialele din acest volum sînt de o reală utilitate pentru cunoașterea unei noi culturi neolitice plină acum aproape cu totul inedită, de pe coasta de vest a Peninsulei Balcanice, care nu pare a fi avut legături cu celelalte culturi neolitice din Dalmația și din celelalte regiuni vecine cunoscute mai de mult sau revelate

prin săpăturile din ultimii ani. Ca și la noi — unde săpăturile din ultimul deceniu au avut darul să scoată la iveală culturi despre care mai înainte nu se bănuia că s-au extins și pe teritoriul patriei noastre, sau despre care nu se știa încă mai nimic —, tot așa și în aceste regiuni occidentale ale Peninsulei Balcanice cercetările mai recente

au descoperit câteva culturi neolitice mai înainte necunoscute. Tocmai de aceea publicarea detaliată a tuturor acestor descoperiri constituie o îndatorire permanentă a cercetătorilor, iar volumul recenzat aici reprezintă o contribuție însemnată în această direcție.

Vladimir Dumitrescu

RADOMIR PLEINER, *Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích* (Bazele metalurgiei fierului la slavii din Boemia), Praga, 1958, în seria *Monumenta archaeologica*, t. VI, 335 p. plus 32 planșe și 6 hărți în afară de text.

În lucrarea sa, R. Pleiner se ocupă de evoluția tehnicii prelucrării fierului în Boemia, începând cu apariția primelor unelte de fier și până în epoca feudală timpurie inclusiv.

Lucrarea cuprinde o introducere, opt capitole și patru anexe, care conțin rezultatele analizelor diferitelor minereuri de fier din Cehoslovacia și din alte țări (U.R.S.S., R. D. Germană, R. P. Ungară, R. P. F. Iugoslavia, Italia etc.), precum și rezultatele analizei zgurii de fier, provenite din complexe metalurgice descoperite în Cehoslovacia, datând din a doua epocă a fierului (La Tène), din epoca romană imperială și din epoca slavă.

În primul capitol autorul se ocupă de problema apariției fierului în Europa în general și în Boemia în special. Cu toate că fierul meteoritic a fost cunoscut din cele mai vechi timpuri, reducerea și prelucrarea minereului de fier a devenit cunoscută mult mai târziu. Meșteșugul reducerii și prelucrării fierului s-a răspândit în Europa din Orientul apropiat și anume din regiunea cuprinsă între estul Asiei Mici și Mesopotamia. Căile de pătrundere au fost două: una prin Siria, Palestina, Egipt spre Creta, Thesalia, Balcani și Italia către Europa centrală și nordică, iar a doua prin Caucaz spre nordul Mării Negre.

În ceea ce privește metoda de obținere a fierului, autorul arată — folosind în același timp și interesante analogii etnografice — că până în epoca feudală timpurie inclusiv, minereul de fier era redus (p. 31—46 și fig. 5, p. 3⁴).

În capitolul al II-lea R. Pleiner dovedește pe baza analizelor metalografice (pl. XXIX—XXXII) că dintre minereurile de fier, care pot fi oxizi, carbonați și silicați, cei mai cunoscuți în vechime erau oxizii. Foarte cunoscută era limonita, a cărei varietate, fierul de baltă era exploatat mai cu seamă în jumătatea nordică a Europei centrale și de răsărit. Destul de frecvent se întrebuița gossanul și hematita. Magnetita, goethita și siderita erau foarte rar întrebuițate.

Pentru reducerea minereului de fier erau folosite cuptoare de redus de diferite tipuri, adâncite în pământ parțial sau total. În aceste cuptoare se formau luptele. Combustibilul întrebuițat în timpul procesului de reducere erau cărbunii de lemn, la prepararea cărora erau folosite gropi adânci de 1—1,30 m și cu diametrul de 0,80—1,00 m. Astfel de gropi se cunosc atât arheologic (Kellenberg lângă Potsdam, datând din epoca romană, și Praga, cartierele Podbaba și Bubeneč, aparținând epocii La Tène și epocii romane), cât și etnografic. În lucrare se dau și diferitele soiuri de lemn, folosite la prepararea cărbunilor. Cel mai frecvent se întrebuița pinul (*Pinus silvestris*). Autorul a reușit să precizeze aceste amănunte datorită analizelor paleo-botanice ale resturilor de cărbuni, provenite din complexe metalurgice.

În capitolul al treilea, autorul arată că în Boemia și Moravia, prelucrarea fierului a început aproximativ pe la anul 600 î.e.n., iar răspîndirea acestui metal pe scară largă s-a făcut în culturile Bilani și Horakov. Deși meșteșugul prelucrării fierului devenise cunoscut, importul din sud a diferitelor obiecte de fier a mai continuat încă o anumită perioadă.

Capitolul al patrulea este consacrat dezvoltării metalurgiei în a doua epocă a fierului (La Tène). În acest timp pe teritoriul Boemiei și Moraviei se disting patru regiuni metalurgice și anume: 1) regiunea Strakonice și Blatni din sudul Boemiei, 2) regiunea Nové Strašeci, 3) regiunea de Jos a Munților Metalici (Krušné Hory), 4) cursul superior al râului Morava.

În continuare, autorul descrie complexele metalurgice din așezările nelntărite de la Chyné I și II (Praga-Vest), Kostenlaty (reg. Nymburk), Podbořany—Podersam, Vykllice II (reg. Ústí). În a doua epocă a fierului (La Tène), meșteșugul prelucrării fierului s-a dezvoltat și în așezările întărite (oppida). De exemplu în Boemia, la Stradonice, Hrazany (reg. Sedlčany), Trisov (în apropiere de Č. Krumov), iar în Moravia la Staré Hradiskó (reg. Prostějov) și Staré Hradiskó (îngă Okluky).

Studiul complexelor metalurgice din a doua epocă a fierului (La Tène) a permis autorului să formuleze concluzia că celții, care în acest timp au jucat un rol important în dezvoltarea culturii materiale din Cehoslovacia, au marcat un pas înainte și în ceea ce privește tehnica de prelucrare a fierului.

Capitolul al cincilea al lucrării se ocupă de metoda de obținere a fierului în epoca romană imperială. În această perioadă tehnica metalurgiei fierului se dezvoltă pe baza tradițiilor care au persistat din epoca anterioară (La Tène) — puternic influențată, însă, de renumitele ateliere romane provinciale din Noricum, Rhetia, Pannonia, Dalmatia etc. Importantă este — spune autorul — și influența barbaro-germanică, care se resimte mai ales în regiunea Munților

Metalici (Krušné hory) și în regiunea din preajma localității Slaný.

Reducerea și prelucrarea fierului în epoca romană imperială este documentată în următoarele localități: Siřem, Cicoviče (?), Tiřice, Nebovidy, Nový Bydžov, Slaný, Ovčary, Libčeves, Nymbroek, Pšov, Jenštein îngă Praga, Vykllice, Ratenice îngă Č. Brod, Rostoky îngă Praga.

În această perioadă apare un nou tip de cuptor mai perfecționat, în care temperatura la care se făcea reducerea atingea 1300—1400°C față de 1250—1350°C, cît fusese în epoca anterioară.

Către sfîrșitul epocii romane se formează chiar anumite centre de prelucrare a fierului, cum sînt acelea descoperite la Praga, cartierul Podbaba, Tuchlovice și Loděnice.

Capitolele al șaselea și al șaptelea sînt consacrate problemei obținerii fierului la slavi. După părerea autorului, tehnica reducerii minereului de fier și a prelucrării fierului la diferitele triburi slave are origini deosebite. Astfel, în tehnica prelucrării fierului la slavii răsăriteni un rol important a jucat influența scitică, după cum la slavii apuseni și în general în Europa centrală și vestică, influența elementului celtic a avut o deosebită însemnătate. În perioada slavă mai veche (sec. VIII—IX) reducerea și prelucrarea fierului se făcea mai ales în așezările întărite (grădiști), cum sînt de exemplu Kouřim, Libčice, Klučov, Staré Zamky, care erau în același timp și centre de producție meșteșugărească.

La Praga-Košire (fig. 53), Třebovice (reg. Č. Brod) (fig. 57/2), Železnice, Určice, Doiní Sukolom au fost descoperite diferite tipuri de cuptoare pentru reducerea fierului. O atenție deosebită merită cuptorul de la Želechovice (fig. 55—58 și pl. XVI—XX), datat în sec. VIII și la începutul sec. IX.

În cursul sec. X procesul continuu de cristalizare a relațiilor feudale a dus în cele din urmă la formarea statului ceh. În perioada feudală timpurie (sec. X—XII), spre deosebire de perioada anterioară, atelierele de reducere și prelucrare erau răspîndite mai ales în sate, de obicei, în apropierea

surselor de materie primă. Dintre descoperirile arheologice amintim pe cele făcute la Praga (cartierele Kotlářka, Na slupi, Nusle, Betlehemska Kaple) și împrejurimi, la Nuciče și Zadmi Kopanina, iar în Moravia la Staré Město, Kojetín, Náklo, Rozvadovice, Brničko etc. (pl. XXI—XXVIII).

Ultimul capitol cuprinde concluziile cu privire la dezvoltarea științei metalurgice în Boemia și Moravia pînă în sec. XII. Meșteșugul prelucrării fierului apare aici în epoca hallstattană (prima epocă a fierului), dar meșteri specializați în făurirea acestor produse au existat abia în La Tène (a doua epocă a fierului). În a doua epocă a fierului complexele metalurgice sînt documentate deopotrivă atît în așezările neîntărite cît și în cele întărite (oppida). Aceasta este perioada în care se pun bazele metalurgiei fierului în Europa centrală.

În epoca romană metalurgia ia o dezvoltare și mai marc, luînd naștere unele

centre care fabricau anumite produse special pentru a fi vîndute pe piață. Prelucrarea fierului în acest timp se făcea în acele centre care se aflau de obicei în așezările sătești.

În epoca slavă se ajunge la o specializare superioară în tehnica de prelucrare a fierului. În perioada mai veche a epocii slave (sec. VII—IX) complexele metalurgice erau concentrate mai ales în așezările întărite (grădiști), pe cînd în perioada mai nouă, în epoca feudală timpurie (sec. X—XII) s-a produs o «descentralizare», aceste complexe fiind documentate mai ales în așezările sătești. O parte a fierarilor însă locuia și în orașe sau în apropierea căilor de comunicație.

În lucrarea prezentată autorul a reușit să dea o serie de concluzii noi și interesante, aducînd o prețioasă contribuție la cunoașterea dezvoltării metalurgiei în Europa centrală.

Maria Comșa

A. M. APAKIDZE, G. F. GOBEDJIȘVILI, A. N. KALANDADZE, G. A. LOMTATIDZE, *Мұхета. Итоги археологических исследований, I, Археологические памятники Армазис-хеви, по раскопкам 1937—1946 гг.*, Tbilisi, 1958, 282 p., XV planșe în culori, CXX în alb și negru și 139 figuri în text (în limba rusă, cu rezumat în limba engleză).

Ca un îndepărtat ecou al imenselor bogății din Caucaz, din care mitul grec păstrează o clară amintire în legenda lînei de aur, apar acum nenumăratele obiecte de metal prețios din necropolele de epocă romană de la Armazis-hevi, publicate de Institutul de istorie D. A. Djavarhișvili al Academiei de Științe a R. S. S. Gruzine, într-un splendid volum *in folio*, bogat ilustrat — primul dintr-o serie de volume închinat rezultatelor numeroaselor campanii de săpături de pe teritoriul orașului Mșheta.

Datorită preocupării de a valorifica neîntrîziat materialul scos din săpături, ceea ce

este de altfel caracteristic științei sovietice unele din obiectele cele mai importante ale necropolei au fost deja publicate în revistele de specialitate gruzine și internaționale (vezi bogata bibliografie citată în volum la p. 234—243) și chiar în lucrări de largă difuzare ca, de exemplu, vol. II al *Istoriei universale* apărut la Moscova în 1956 (traducerea românească, editată la București în 1959, fig. de la p. 682—683).

Cele cîteva piese publicate lăsau să se întrevadă interesul excepțional al acestei necropole, dar prezenta lucrare cu caracter monografic—traducere în limba rusă a ediției gruzine publicate în 1955 — depășește toate așteptările și constituie una din cele mai prețioase contribuții la cunoașterea regatului din regiunea Caucazului, Iberia sau, după denumirea care apare în tradiția gruzină începînd din sec. IV e.n., Kartli.

Necropolele constituie totdeauna un izvor de o importanță covârșitoare pentru cunoașterea unei anumite culturi, într-o anumită

epocă, dar în general ele au o valoare limitată, unilaterală.

E un fapt rar, dacă nu chiar unic, ca o singură necropolă, ca aceea de la Armazis-hevi, să arunce o lumină atât de vie asupra istoriei unui popor într-o serie de probleme de natură politică, socială și artistică.

Lucrarea are un minuțios caracter analitic și prezintă metodic, în mai multe capitole, un material variat și excepțional de bogat.

După o scurtă descriere a principalelor monumente din orașul Mțheta și a împrejurimilor sale, și un istoric al săpăturilor de la Armazis-hevi (vechea capitală a Iberiei, cuprinsă și asimilată mai târziu în incinta Mțhetei), de la campaniile sporadice dintre 1902 și 1937 pînă la cercetarea sistematică și amplă dintre anii 1937 și 1946 (23 luni de săpături și o suprafață dezvelită de 1 ha), autorii trec la descrierea ruinelor edificiilor publice și private de epocă romană și feudală, și a necropolei, care conține un număr de 144 morminte din diferite epoci.

Dintre edificiile de epocă romană trebuie să menționăm termele, cu ziduri din piatră și cărămidă, legate cu mortar, cu cele cinci încăperi caracteristice: *apodyterium*, *caldarium*, *praefurnium*, *tepidarium*, *frigidarium*. Deosebit de bine păstrate sînt *suspensurae* și sistemul de încălzire a pereților încăperilor calde (pl. CXXII—CXXV, fig. 108—112). De mai mică importanță sînt vestigiile unui edificiu « cu trepte de marmură », care, după autori, făcea parte din reședința înalților demnitari din sec. II și III e.n., cărora le aparțin de altfel și mormintele cele mai bogate ale necropolei.

Fragmentele arhitectonice și resturile de statuete găsite între ruine sînt o dovadă a luxului de odinioară al acestui edificiu. Trebuie să precizăm însă, în ceea ce privește capitelul corintic (fig. 118—119, pl. CXXXII) că nu poate fi atribuit în nici un caz sec. II sau III, ci mult mai târziu, în sec. V sau chiar VI e.n.

În ruinele termelor și ale acestui palat-reședință, își vor găsi locul, mai târziu,

mormintele din epoca prefeudală și feudală. Un imens depozit de vinuri—cu peste 50 de chiupuri decorate cu brturi orizontale pronunțat reliefate, la distanțe egale—era anexat palatului. Acest « depozit » nu avea aspectul unei construcții cu acoperiș și pereți: el consta dintr-o vastă suprafață, în care chiupurile erau semîngropate, la o anumită distanță unele de altele, după un obicei în uz și azi, pentru păstrarea renumitelor vinuri ale podgoriilor georgiene.

Construcțiile feudale, caracteristice prin zidurile lor de piatră cu pămînt, sînt mai puțin importante.

În cadrul săpăturilor de la Armazis-hevi, un interes covrșitor îl prezintă necropolele și în special cele de epocă romană, cărora autorii le consacră două capitole substanțiale: cap. IV (p. 25—151), care cuprinde clasificarea tipologică și cronologică a diferitelor tipuri de morminte, descrierea ritului de înmormîntare și a inventarelor, iar cap. VIII privind studiul tehnic și stilistic al diferitelor categorii de vase și obiecte din aur și argint.

În afara celor zece morminte cu schelete chircoite depuse într-o groapă simplă, din epoca bronzului, pe care autorii nu le iau în discuție, ci le citează numai pentru a dovedi vechimea locuirii la Armazis-hevi (vezi inventarul lor reproduș la pl. CXVIII—CXIX), necropola cuprinde 134 morminte, dintre care 13 din sec. II—III e.n., 9 din sec. IV e.n. și restul din epoca feudală, sec. V—IX e.n.

Tipologic, mormintele sînt destul de simple și surprinzător de uniforme pentru o perioadă atât de lungă, cuprinsă între sec. II și sec. IX; ele sînt constituite din sarcofagii sau ciste de piatră ori de teracotă. Sarcofagiile, fără cel mai mic decor sculptural, au un capac plan sau în două pante, uneori monolitic.

Cistele, cu pereții din patru lespezi mari sau din țigle, au fundul fie din pămînt bătătorit, după un procedeu frecvent în epoca romană (vezi, de exemplu, cistele de piatră din necropola tumulară de la Callatis), fie, în mormintele cele mai bogate, din

aceiași material cu pereții, piatră sau teracotă. Ca și la sarcofagii, capacul poate fi plan sau în pantă dublă. Se poate afirma, din punct de vedere cronologic, că sarcofagiile și cistele cu capacul în două pante sînt caracteristice pentru sec. II e.n. Cistele de piatră ale mormintelor din sec. IV, deși continuă, formal, o tradiție mai veche, se deosebesc printr-o factură mai rudimentară, pietrele fiind tăiate grosolan, sau chiar nefasonate, adesea luate din monumente anterioare.

În mormintele epocii feudale din sec. V—IX apare cista formată din blocuri mici de piatră unite prin pămînt sau mortar de var. Ritul practicat în mod constant este înhumația, cu ușoare variații în felul de a așeza mortul sau în numărul celor înmormîntați în fiecare mormînt: în mormintele cu groapă din epoca bronzului, poziția mortului e cea chirchită, în timp ce în mormintele de epocă romană, mortul e culcat pe spate, normal, deși cîteodată, ca o supra-viețuire a unui obicei mai vechi, apare așezat și pe o parte.

Resturile unor sumptuoase paturi funerare, descoperite în trei morminte, permit ipoteza că, în cazuri excepționale, mortul era depus în sarcofag pe patul funerar, sau că, după ceremonia funebră, părți din pat erau aruncate în mormînt.

În general, mormintele din perioada mai veche (sec. II—III e.n.) sînt individuale, rareori găsim împreună un adult și un copil.

În această perioadă trebuie semnalat un caz de refolosire a unui mormînt anterior, acela al eristhavlul Bersouma, ale cărui oseminte au fost strînse cu grijă într-o farfurie de argint.

Începînd cu sec. IV, mormintele sînt totdeauna colective, cu numeroase depuneri ale aceleiași familii, și acest obicei continuă în epoca feudală.

Un relevu topografic general permite să constatăm situația deosebită a celor mai multe morminte feudale, care, din cauza terasei restrînse de la Armazis-hevl, au fost dispuse peste ruinele edificiilor din epoca romană.

În această vastă necropolă, mormintele de epocă romană — puține la număr, în schimb foarte bogate — prezintă, după cum am mai spus, cel mai mare interes. Atît prin structura lor, cît și prin inventar, ele se pot grupa în trei categorii:

1) nouă morminte bogate ale marilor demnitari ai regatului anticei Iberia, denumiți în limba georgiană *eristhavi* (= conducători al poporului — armată), sau *pitiuxes* cu un termen grec de uz local, din sec. II—III e.n.;

2) nouă morminte bogate din sec. IV e.n.;

3) patru morminte mai modeste, care, cronologic, corespund primului grup.

Mormintele din primul grup au un inventar extrem de bogat, calitativ și cantitativ (circa 200 piese), constituit numai din vase și obiecte de aur și argint, din geme prețioase și monede. Într-un singur mormînt (nr. 9), apare un vas de lut, pe care autorii, datorită caracterului său cu totul deosebit, îl reproduc în planșa colorată nr. XI; un vas dintr-o pastă grosolană, cu corpul piriform și două torți scunde, de o formă comună în epoca imperială, dar cu o stranie glazură albastră, aplicată neregulat în partea superioară a pîntecului, care nu se întîlnește în lumea romană (influență a Persiei vecine?).

Datorită numeroaselor fotografii și a desenelor care însoțesc descrierea din text, putem admira geme incise și camee, arme de paradă, diademe, centuri și bijuterii împodobite cu pietre semiprețioase (almandine, turcoaze, ametiste, cornaline) și cu cristale de rocă; harnașamente de cai, vase, farfurii și picioarele bogatelor paturi funerare de argint. Un număr considerabil de monede romane și partice permite nu numai datarea diferitelor morminte, dar și interesante observații asupra valorii de circulație și teaurizare a monedei romane de la începutul epocii imperiale (aureii lui August apar în toate mormintele, împreună cu monedele Antoninilor sau ale lui Gordianus și Hostilianus). Inventare atît de bogate sînt extrem de rare în necropolele de epocă romană; doar în unele morminte din sudul Uniunii Sovietice (la Kercl

spre exemplu) se mai întâlnește un lux asemănător.

Cea mai mare parte a obiectelor de aur — săbii, inele, sigilii, diademe, centuri și salbe — constituie, fără îndoială, nu numai splendide exemple de orfevrărie, ci și atributele puterii unei clase dominante, care timp de aproape două secole a deținut cel mai înalt rang, pe lângă regele Iberiei. Problemele ridicate de aceste inventare sînt multiple și noi vom încerca să scoatem în evidență pe acelea care ni se par mai importante.

Ceea ce caracterizează inventarele primului grup de morminte și le deosebește de cele ale grupului al doilea e nu numai excepționala lor varietate și bogăție (și din punct de vedere numeric), dar și numeroasele inscripții grecești care sînt gravate cu caractere foarte clare pe geme și vase de argint. Astfel, necropola iese din anonimat și ne permite să cunoaștem numele, titulatura, imaginea unei categorii de înalți demnitari ai curții iberice (*eristhavi* sau *pitiakes*) — Asparoug, Zevak, Bersouma — și ale soțiilor lor. Două stele, deja cunoscute în revistele de filologie orientală, una bilingvă (greco-araziană), cealaltă în limba araziană, refolosite în mormîntul nr. 4, au completat datele oferite de inscripțiile de pe geme și argintărie și au permis cunoașterea unor pagini cu totul noi din istoria politică și socială a Iberiei din sec. II și III e.n.

Mormintele grupului 2, datate printr-o monedă de aur a lui Constantlus II emisă în Orient între 353 și 361, aparținînd tot unei clase de oameni aveau, sînt mai rudimentare, în ceea ce privește structura, cum am observat mai sus, și au un inventar mai redus din punct de vedere numeric, fiecare mormînt conținînd maximum 15—16 obiecte.

De asemenea, spre deosebire de primul grup, lipsesc cu totul vasele de argint; apar în schimb vase de sticlă și fibule de fier.

Cu toate acestea, trăsăturile comune ale inventarelor sînt considerabile, aș spune chiar esențiale: din nou apar picioarele de argint ale paturilor funerare de un complicat profil «baroc» și splendidele exemplare

de orfevrărie — spade, inele-sigilii, diademe și salbe — care, fără îndoială, reprezintă atribute ale puterii unei clase dominante. S-ar putea deci presupune că e vorba de aceeași clasă de eristhavi sau pitlaxes. Totuși autorii, în lipsa mărturiilor epigrafice, consideră ca necropolă a eristhavelor numai primul grup de morminte.

Excepțional este și faptul de a putea studia bogatele inventare ale aceleiași necropole timp de trei secole; și datorită acestei cercetări generale, autorii fac o serie întregă de importante observații stilistice și tehnice (cap. VIII) asupra podoabelor de aur și argint de la Armazis-hevi. E clar că se pot deosebi trei grupe de obiecte: a) produse ale artei greco-romane, desigur importate din respectivele regiuni de cultură (farfurii și tăvi de argint și un număr remarcabil de geme încise și camee); b) obiecte din aceleași categorii (argintărie și glictică), produse ale industriei artistice locale, derivate, mai mult sau mai puțin direct, din modele clasice în circulație, și poate, în parte, chiar din exemplarele grupului precedent; c) obiecte de artă locală, orfevrărie și bijuterie policromă, care trebuie considerate, cu drept cuvînt, creație originală Kartlo-iberică.

Ne surprinde slaba influență a artei sasanide care, cel puțin din motive topografice, ar fi putut să fie puternic reprezentată: însă nu-i putem atribui decât o singură farfurie de argint din mormîntul nr. 2 (de la jumătatea sec. III) care ne oferă în centru imaginea unui personaj într-o bogată îmbrăcăminte iraniană și cu o inscripție în limba persană cu numele «divinului Ardașir», poate chiar Ardașir I (cf. imaginii altor regi sasanizi, ca Ormuz IV, Varahran VI, Hisro II etc.). Primul și al doilea grup de obiecte apar numai în necropola eristhavelor (sec. II—III) care corespunde perioadei celor mai strînse legături dintre regii Iberiei și Roma; e logic să presupunem că multe din obiectele primului grup să fie chiar darurile oferite de romani înșși regilor și demnitarilor iberi, care, ca Farasman II, au mers la Roma și

au fost primiți cu onoruri deosebite. Astfel se pot considera unele exemplare din mormîntul lui Asparoug — farfuria cu bustul lui Antinoos (pl. XLI), două elegante oinochoai de argint (pl. XLIII, cf. și pl. LXXXIV, fig. 56—56 a), o gemă fixată în placheta de aur a unei centuri, cu un delicat profil de Menadă Incununată cu iederă (pl. I bis 4; XLV, 2). De asemenea, farfuria de argint din mormîntul cristhavului Bersouma (p. LIV—LV, fig. 26) cu un fin decor de palmete drepte și răsturnate pe margine și o inscripție greacă punctată în jurul piciorului: ἔγὼ βασιλεὺς Φλ. Δάδης ἐχαρισάμεν Βερσοῦμα πετιάζεξ (pe care autorii, dimpotrivă, o socotesc un produs al artei gruzine), sau tava din mormîntul nr. 6, cu bustul unei divinități feminine, cu o blană de ied peste umerii goi și un imens corn al abundenței (pl. VIII, LXVII); pentru a încheia cu această exemplificare, amintim încă două geme, extrem de fine, una din mormîntul nr. 7, cu Acteon, care se apără de atacul Inverșunatului cîine al Artemidei (fig. 54), cealaltă cu un frumos profil de tip elenistico-asiatic, care nu cred să reprezinte, așa cum propun autorii, portretul idealizat al lui Alexandru cel Mare, ci, mai curînd, o imagine feminină, poate o zeiță.

Aceste piese și numeroase altele similare nu fac decât să îmbogățească seria deja bogată a argintăriei și glipticeii elenistico-romane, pe care regii «barbari» obișnuiau adesea să-și graveze numele (cf. tava de argint dintr-un mormînt de la Kerzi, cu numele lui Rescuporis II, tot punctată — βασιλέως Πησκούρορε: — Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 384).

Pentru noi, care urmărim cu deosebită atenție influențele artei greco-romane în ținuturile cele mai îndepărtate ale Europei Orientale și ale Asiei, grupul al doilea prezintă un interes deosebit; și pe marginea descrierii analitice făcute de autori, credem util să adăugăm câteva observații pentru a scoate în evidență caracterul său specific. Cronologic acest grup corespunde, ca și cel precedent, perioadei celor mai strîns

legături cu Roma. Și faptul acesta explică deosebita fidelitate față de modelele clasice, în ceea ce privește repertoriul decorativ.

Privind aceste piese, nu se poate vorbi de o artă greco-iberă, în sensul în care ne referim de exemplu la arta greco-scitică, greco-bactriană sau greco-sasanidă; adică nu poate fi vorba aci de una din acele viguroase ramuri ale artei grecești dezvoltată în ținuturi depărtate sau foarte îndepărtate de patria de origine, unde stăpînirea mijloacelor expresive e în slujba subiectelor și temperamentelor artistice locale.

Obiectele de argint de la Armazis-hevi sînt create de meșteri pricepuți care tind să imite în modul cel mai perfect posibil o marfă de import foarte prețuită și lucrează pentru a satisface pretențiile unei singure clase sociale.

Regii Iberiei, care, așa cum rezultă din inscripția amintită de pe tava cristhavului Bersouma, adoptau nume romane — Flavius Dades — și demnitarii lor erau dornici să aibă acele obiecte, pe care ei le admiraseră chiar la Roma.

Imaginile de pe inelele-sigilii, de altfel răspîndite în întreaga lume antică, capătă forme pur romane, fie printr-un viu naturalism al portretului (sigiliul lui Asparoug, pl. XLV, 1), fie prin detaliile de îmbrăcăminte și pieptănătură, vezi, spre exemplu, gema cu imaginile față în față, ale lui Zevakh și a soției lui Karpak (inscripție greacă: Ζευάχης ζόη μου Κάρπακ, pl. XLV, 3), unde gravorul local îl înfățișează pe acest piliax cu părul și barba după moda lui Antonin Piul, iar pe soția lui cu caracteristica pieptănătură cu coc în creștetul capului a Faustinei senior. Numeroasele monede romane descoperite în fiecare mormînt au putut constitui unul din izvoarele cele mai directe de inspirație.

Cît privește argintăria din acest grup, fie farfuriile mai mult sau mai puțin adînci, fie tigăile cu o coadă lungă terminată cu o protomă ovină, repetă motive binecunoscute, ca striuri drepte sau ondulate, frunze mari de viță și ciorchine de struguri, «tondi»

decorate cu un bust uman în altorelief (de un efect rece și chiar neplăcut este bustul viril — un împărat roman? un principe iberic? — care decorează centrul farfuriei adînci, pl. LXIX—LXX); chiar motivul calului lingă un altar — foarte răspîndit în regiunile pontice — e tratat după modelele clasice, într-un net contrast, de exemplu, cu puternicul realism al cailor înfățișați pe argintăria bactriană. Lipsa de originalitate totuși nu ne împiedică de a aprecia la justa ei valoare această argintărie din punctul de vedere al tehnicii, care e întotdeauna precisă, ireproșabilă, perfectă.

Observațiile atente ale autorilor asupra diferitelor procedee tehnice folosite în făurirea obiectelor de argint — turnare, ciocănire, sudare, incizare — arată înaltul grad de dezvoltare a loreuticii în antica Iberie; cea mai evidentă dovadă, după autori, o constituie picioarele paturilor funerare, cu un profil extrem de complicat (pl. LXXVII; fig. 30, 40, 41), obținute cu o foaie de argint bătută pe un nucleu de lemn.

Ceea ce trebuie însă considerat drept un aport cu totul original al artei Kartlo-iberice este orfevrăria și bijuteria policromă, din mormintele din sec. II—III și din sec. IV, care reflectă un deosebit gust ornamental, o înaltă viziune decorativă și un fast necunoscut lumii greco-romane. Singurele comparații se pot face doar cu obiectele din unele morminte de la Kerci, mai ales pentru centuri și harnașamente de cai, împodobite cu mici plăci dreptunghiulare de aur și pietre prețioase (Minns, *op. cit.*, p. 328) și pentru sticlucile minuscule de parfum, tot din aur.

Tehnica e de o înăestrie rar întâlnită și de o varietate neașteptată: salbe și brățări, în formă de rețea, panglică sau lănișoare, obiecte granulate, filigranate și « cloisonnés ». Nespus de bogată e fantezia bijuticilor în aplicarea pe aur a nenumăratelor geme, camee, pietre multicolore, pastă de sticlă și smalt.

Între atâtea bijuterii e greu de ales pentru exemplificare; este de ajuns să cităm salba din mormintul nr. 7 (pl. IX, LXXX, 12),

o podoabă feminină de mare lux, formată dintr-un lanț dublu cu o mică cutie pentru amulete și o sticlucă pentru parfum cu un capac ermetic, adevărată capodoperă a meșteșugului artistic. E o artă în slujba vieții de fast la curte și mai ales a fastului funerar al personajului decedat. Prezența aceleiași categorii de bijuterii în mormintele databile din sec. II pînă în sec. IV (inele, cercei, brățări, salbe) permite autorilor un interesant studiu tipologic asupra evoluției fiecărei categorii de podoabe în parte.

Această orfevrărie ne permite să vorbim de existența unei școli originale care se dezvoltă în regiunea Kartlo-iberică cu o străveche tradiție a meșteșugului, despre care atît izvoarele scrise — legenda Argonautilor —, cit și descoperirile arheologice — de la bijuteriile din mormintul de la Trialeți, din epoca bronzului mijlociu, apoi mai tîrziu în epoca fierului (necropola de la Samtavro) pînă la așa-numitul tezaur de la Akhalgori din epoca elenistică — dovedesc o neîntreruptă linie de dezvoltare.

Fală de luxul și bogăția mormintelor descrise pînă acum, mormintele sărace, care corespund cronologic cu cele ale eristhivilor, ne dau o imagine izbitoare a prăpastiei care despărțea aristocrația sclavagistă de masa populației, care producea bogățiile materiale, fără a putea profita de ele.

E vorba numai de patru morminte, două cu ciste de piatră și două cu ciste de țigle și olane (ultimele două, prin sistemul acoperîmîntului, sînt dintr-o categorie cunoscută în necropolele noastre tumulare), de un tip care apare și într-o altă necropolă « a marelui Mîheta », Samtavro.

Inventarul acestor morminte sărace e compus din vase de lut — de notat o oinochoe pîntecoasă, cu toarta împodobită cu un mic șarpe în relief, evident derivată dintr-un original de metal (p. CIX, 7) — perle din pastă de sticlă, catarămi, inele de fier cu geme, cercei de bronz, un as de fier, dinari din timpul lui August. Forma vaselor de lut, ca și aceea a altor obiecte din inventar — cercei și catarămi — amintesc de forma vaselor și podoabelor de

aur și argint din necropolele eristhaviorilor din sec. II—III e.n. Dar aceste vase și obiecte modeste nu sînt pentru noi de o importanță mai mică decît cele din aur și argint; de aceea am fi dorit ca prezentarea lor, într-un volum atît de bogat ilustrat, să fi fost mai detaliată și nu limitată numai la două planșe, la o scară foarte redusă (pl. CVIII—CIX).

Mormintele de epocă feudală continuă, din punct de vedere al structurii și al ritului, pe cele precedente. Din cauza lipsei de spațiu pe terasa îngustă de la Armazis-hevi, ele s-au îngrămădit, la început, printre ruinele termelor și locuințelor din epoca anterioară (sec. II—IV e.n., vezi planul general) și apoi au ocupat povrnișurile păduroase ale munților care înconjurau terasa.

O treime din mormintele acestei necropole a fost jefuită (desigur, cele mai bogate). O treime sînt fără inventar. Așadar rămîn pentru studiu doar o treime din ele.

Ritualul pare a nu se deosebi de cel al necropolei din sec. IV. Mormintele sînt totdeauna colective, ajungînd pînă la nouă depuneri (aceste depuneri succesive, care obligau la repetata deschidere a cistelor, au facilitat desigur jefuirea). Inventarele nu sînt nici sărace nici monotone, dar par modeste prin comparația inevitabilă cu cele excepționale ale mormintelor din sec. II—

IV. Inventarul e compus aproape exclusiv din obiecte de podoabă — ace, inele, cercei, brățări, catarămi, aplice, perle, sigilii, fibule din bronz, aur și argint, totdeauna împodobite cu pietre semiprețioase, ca lapislazuli, coralul, cornalina etc. Unele rozete de podoabă și o cutiuță în formă de floare cu o grenată la mijloc amintesc elemente similare găsite în mormintele eristhaviorilor, dovedind continuitatea unei producții locale.

Vasele din sticlă, rare în necropola anterioară, devin acum frecvente.

Elementele cronologice pentru această vastă necropolă sînt destul de puține: primul, de ordin stratigrafic, ne fixează un *terminus ante quem*; un grup de morminte taie un edificiu din sec. IV, adică mormintele sînt posterioare acestei date. La aceeași constatare ne conduc unele fibule, tip «arbalette», posterioare sec. IV. Două monede («fels») arabe din sec. VIII — una găsită chiar într-un mormînt — ne dau un prețios indiciu despre durata necropolei.

O bogată bibliografie, indice de persoane, de lucruri și de localități, completează acest volum, care prin analiza detaliată, efortul de a clasifica un material atît de abundent și nou, și bogăția ilustrațiilor, ne permite să cunoaștem în condițiile cele mai bune o necropolă unică prin varietatea datelor pe care ni le oferă.

Gabriella Bordenache